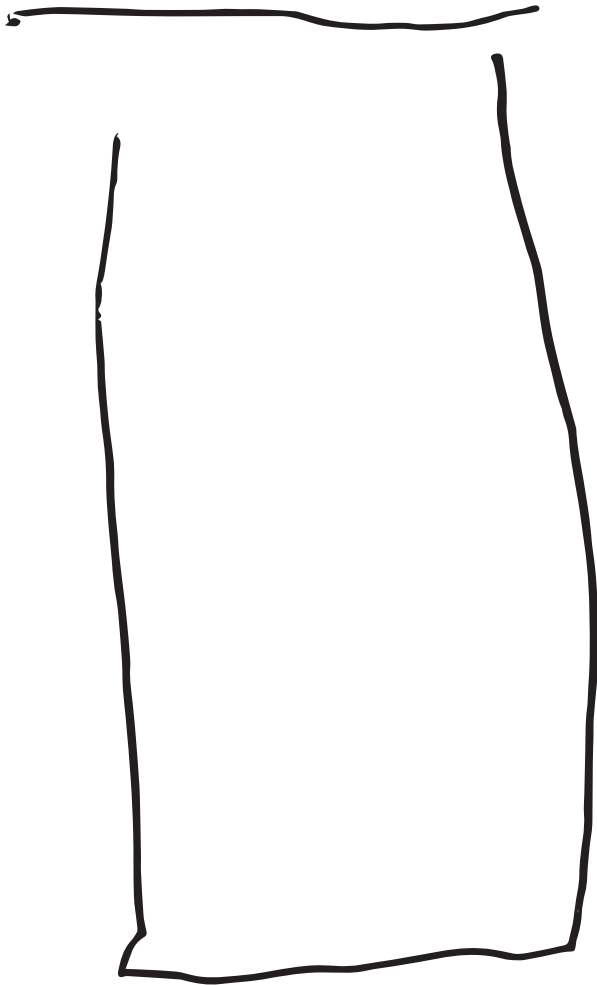

In Displaced Remembrance

Notes on a Storage of Pending Forms

Text by Anna Castelli

January 23rd, 2023

From: Adrian

To: Dora and Andie

Subject: Preparing for Elefsina

Dear Dora and Andie,

As Katerina mentioned, I would like to work in dialogue with a group of displaced people and try to get from them an idea about how they imagine their tomb.

The concept of a body that has gone through a displacement and a body (the dead body) that remains in a cemetery where the tomb becomes the place of the memory, interests me a lot.

As you can imagine this is a kind of project where you cannot have fixed and rigid ideas about the visual outcome because everything comes out of a dialogue.

What I would need is to find people that are inclined to take part, to tell me their stories, to show me their photographs or videos, to talk about weddings, funerals, feasts and mournings they had in their life. At the end of our dialogue I would like to ask them to make a drawing of how they imagine their tomb.

I know it is not easy but let's try.

Thank you for all your support,
Adrian

A Narrative Matrix

While talking with Adrian in the privacy of his studio in Milan a few months ago, he smiled and said, "It is the place of imagination", which caused me to pause.

He was talking about death. The one that sooner or later comes for you.

The one that sometimes surprises you and that everyone thinks about from time to time.

The one we don't know much about and never will.

At first glance imagination and death have nothing to do with each other, the former being a land of infinite possibility and the latter a certain, finite event. But, as great scholar of Siberian shamanism Charles Stepanoff says: in our division between real and imagined worlds there is the suppression of the everyday "operative" dimension of imagination.

In this sense, Adrian's insight refers precisely to the space that death opens, to the unseen relationships it can build, to the influences that the dead have on the living, which is not just a legacy, but something that is reactivated in time after them.

As planned, during his stay in Elefsina in March 2023, Adrian abandoned customary research methods and started listening to people's stories. It was not an additional commentary on what he was planning, but rather something that in turn nurtured him, guided him, gave him direction, provided a beginning and an end to the project.

Each story he collected harkened back to the others. Each story retroactively modified the significance of the previous one by adding new meanings to it.

Abdul, Arlida, Daman, Emilie, Erjon, Fatmir, Genci, Hussain, Iakovos, Luljeta, Muhammad, Robert, Semina, Shaban, Tina and Vasil decided to take part in the project. They all shared one very specific life experience: being a displaced person of a first or second generation. Adrian's concern was to directly address "what people do" in the instance of death, how they imagine their own grave and where it should be, in the motherland or in the country they ended up living in. At the same time, Adrian learned about each of their lives. Being very aware of the implications of such a delicate topic as death and even more post-mortem migration, he addressed it with care and paid attention to all those details which gave each life situation its power to exist. Immersing oneself in the multitude of collected stories, the profound significance of the physical body becomes strikingly apparent. Subjected to continual shifts from one place to the next in search of stability, and to reconfiguring new realities, the physical body of a displaced person in these passages and movements vanishes. Paradoxically, it is in the very instance of death that the body's need to assert its presence emerges.

The Oblivion of Death

Living the Graveyard

The philosopher of science Vinciane Despret, in her magisterial *Our Grateful Dead. Stories of Those Left Behind*¹ reminds us of the historical reasons of why it is so complex to talk about death in the West. She explains how the links between memory, the cult of remembrance, and the idea that the fate of the dead is to become nonexistent (a very limited understanding of their possibilities) are concepts imposed in Europe in a historically very recent time by a positivist idea - the philosophy of Auguste Comte - which laid the foundations for a later secular and materialist conception. She also reminds us that this belief has a geographical limit, thus affecting only our part of the world.

"What is symptomatic [...] is that mourning has theoretically become a real prescription [...]" she argues "because this theory is founded on the idea that the dead have no existence except in the memory of the living; the latter are bound to sever all contact with the departed. And the dead have no role to play other than being forgotten."²

¹ The author in the original title *Au bonheur des morts - Récits de ceux qui restent* hints at the possibility of the dead to be happy, a nuance that gets lost in English translation.

² Vinciane Despret. *Our Grateful Dead. Stories of Those Left Behind*. University of Minnesota Press, 2021, p.5

It remains unequivocally true that death is completely removed from our society. Its oblivion is reflected, for example, in the fact that cemeteries, in most of the West, seem to be strictly tied to the past and have no relation to our present or our future. A long time has passed since they were popular places for Sunday walks, not to mention perfect venues for outdoor picnics like in the Victorian-era.

In this regards the historian Robert Orsi tell us that during his travel through the ex-Soviet nation of Georgia in the scorching heat of a mid-August day in 2011 he witnessed both men and women leaning close to the ground, pressing their faces into the soft soil covering the tomb of a recently interred monk at an Orthodox monastery. It was believed that the deceased monk possessed extraordinary curative abilities. Individuals collected fragments of the fertile earth from his resting place, ingesting them reverently. He writes “What struck me most about the festivities, which coincided with renewed hostilities between Russian and Georgian governments, was the party spirit among the people there. Everyone was dressed up in the sort of outfit more commonly worn in nightclubs. [...] Vendors were hawk- ing T-shirts, little plastic icons, and holy cards. People picnicked, flirted, passed around drink and food, and played on the monastery’s grass with children and babies.”³

The Agency of the Dead

As Despret describes in her book, there are many ways to experience the presence of the dead in the lives of the living – without referring to ghosts, beliefs or hallucinations of any kind. Among us, in our society, there is evidence of the many ways in which the dead interfere in our lives. This string of thoughts also reminds me of something that Orsi once commented upon: “Immigrants and migrants establish connections between heaven and earth that stretch as well between one environment and another and among families, friends, teachers, and others around the world, in their new homes and in the ones they left. Networks of connections between heaven and earth map the globe.”⁴ The stories collected in connection with the phenomenon of post-mortem migration, offer us an example of what we could call the agency of the dead: “the mode of existence that allows us to come to terms with what they do and what they make happen [font faire]”.⁵

What does it mean to look at reality through the lens of the agency of the dead? To attempt it, you must accept that you grasped only a part and did not see what was beyond the corner of your eye. You must return, revise, repent. Here, there is something that always contains its opposite, the young Kore kidnapped by Hades also turns into Persephone, the goddess of Darkness.

³ Robert A. Orsi. *History and Presence*, Harvard University Press, 2016, p.251-252

⁴ Robert A. Orsi. *Between Heaven and Earth*. Princeton University Press. Kindle edition 2005. pp.1-3

⁵ Vinciane Despret. *Our Grateful Dead. Stories of Those Left Behind*. University of Minnesota Press 2021. p.8

In Grief's Embrace

The Story of Arlida

The story told by Arlida is one of deep mourning. Today she is a young woman in her 20s, but the conversation with Adrian has been for her the occasion to share an event that occurred in her childhood: her father's death.

Arlida's arrival in Greece from Albania, a few years following her family's relocation, was marked by a series of bureaucratic hurdles caused by an erroneous spelling of her father's name on an important document. What captivates one's attention about her narrative is the rich tapestry of intricate details she weaves. Her ability to describe events makes you easily enter the intimacy of her house and imagine her daily routine upon arriving in Greece as well as her deep affection for her younger sister. Among the tender and intimate moments, one stands out vividly: her elated reaction upon discovering cherished gifts hidden by her parents before New Year's Day – gift-giving traditions were not common in her family at the time – prompting her father to affectionately remark on the impossibility of surprising her.

Her father's passing was a very unforeseen event. The family was getting ready to go have lunch with Arlida's uncle's family, her father's brother. In an unexpected turn of events, Arlida caught sight of her father's sudden distress in the kitchen. Urgently, her parents rushed to the hospital, leaving Arlida alone at home to care for her sister.

A few hours later her aunt went to pick them up and took the girls to her place.

The subsequent hours and days were a blur of confusion. Arlida's cousin overheard her mother mention that Arlida's father had suffered a heart attack. Arlida remembers she looked at the screen of a computer, 00:02 etched in her memory. The day after, she was told to pack her things: the entire family had to go to Albania, where supposedly better medical care awaited. Her uncle, aunt and cousins would have come also.

The family drove in two cars. Arlida and her sister sat with their cousins in the vehicle driven nervously by her uncle. She did not see her mother, except from far away whilst boarding the other car. She was wearing black, her eyes seemed vacant, her heart heavy. The girls were accommodated at their cousin's aunt's place, without their mother.

The day after their arrival, the truth of her father's sudden passing was revealed to Arlida. Sitting in the car, she started to scream. With a swift and urgent motion, her cousin's hand found its way to her mouth, silencing her abruptly. She felt frozen inside and didn't drop a tear, not even a hushed gasp. At the mortuary, guided by solemn instructions, she was entrusted with a newfound duty to her family: to summon her strength and become the pillar that held her mother.

It was as if the instruction received by Arlida hid a specific request from her dead father: an act to be performed, answers to be given. Arlida's active response to that request brought to fulfillment the dead man's existence and allowed him to change his daughter's life.

It transformed the role she had to perform inside her family circle. She embarked on a task that had no connection to grieving or memory.

When Arlida talks about her father's funeral, she recalls that the familial house was filled with many unfamiliar faces, family that she didn't feel close to. Although she had wished that her father's funeral had been a more private and intimate event, open only to the close family, today she has no doubt that after her passing, she will also go back to Albania.

The Religious Ferryman

The Story of Hussain

As soon as Adrian came back from Elefsina, he put me in contact with Hussain. In the following weeks we had a couple of exchanges.

Hussain moved to Greece in the late 90s after spending some years in Sweden and Germany. Born in Pakistan, he kept strong bonds to his motherland. In 2008 the sudden death of a dear friend and the need to repatriate his body had an unexpected impact on Hussain's life. He is now one of the points of reference for the Pakistani Muslim community of Athens in the occurrence of a bereavement. Over the past 15 years, Hussain has handled countless repatriations from various corners of Greece to numerous cities and villages in Pakistan. He humbly describes his role as a divine calling – a profoundly meaningful duty bestowed upon him by God. Within the Muslim faith, the body holds sacred significance, seen as equally hallowed as the soul it houses, destined to ascend on the day of judgment. It is customary to conduct the burial as soon as possible after death, ideally within 24 hours: waiting might cause a difficult journey into the afterlife for the deceased.⁶

When we talk, one of the first pieces of information that he shares with me is the practical reason that makes Pakistani people from first, second or third generations undertake this final journey post-mortem. The only notable Muslim cemetery in Greece is located in the city of Komotini, in the northeastern region of Thrace, which has a significant Muslim population. The Komotini Muslim Cemetery is the largest Muslim cemetery in the Hellenic State and has been in use for over 200 years. However - as Hussain remarked during our conversation - it is located more than 7 hours drive from Athens (approximately 800 kilometers). Additionally, there are smaller Muslim cemeteries in Athens, Thessaloniki, and in the island of Crete, but there are challenges particularly with regards to the availability of burial space and the preservation of traditional Islamic burial practices.

We are faced with a very practical problem that challenges not only the Pakistani Muslim community but all the Muslim residents in Greece. Decisions that come as consequences of the topic of “where” are just as practical as the ones that come up in our daily lives. Not so many romantic feelings attached, only some. In this instance the real problem is that the dead have to be situated; a place has to be “made” for them. It is then that the “here” is emptied out; the “there” has to be constructed. Moreover, in migratory settings, transna-

⁶ The precept originally arose from the torrid climate of the Arab regions, but it is accepted by the Muslim community worldwide.

tional funerary rituals highlight differences between first and second generations, and the importance of the inclusive dimension of the burial location far from one's homeland.

A few weeks earlier, reading around the topic of post-mortem migration, I came across an interesting study regarding the grave preferences of Sufi Mourides in Senegal. For the Mourides, burial in cemeteries created by the founder of their order, Cheik Amadou Bamba, guarantees a passage to paradise. Why would anybody desire to be buried elsewhere? In explaining the Mourides' divergent preference, the author Ato Kwamena Onoma sheds light on an evolving conception of "place of origin" marked by the slow transition from an established place of origin to new ones. There is another aspect of this matter that is somehow more important than the assurance of going to heaven, that is the proximity to living family members. In a cultural setting that has not forgotten about the role of the agency of the dead, being near family members will encourage the ancestor to intervene in family matters. On the contrary being far away could mean that they will easily forget about living relatives who could benefit, from time to time, from an intervention. So, a place for the person that has passed has to be found, considering multiple factors within the broad diversity of significations that the word "place" can take on.

A Proposal for a Counter-geography

The Stories of Emilie and of her Friend

Emilie's story is that of a Turkish political refugee who fled her country with her husband for fear of possible repercussions from authorities in Ankara, when her name was placed on lists of people flagged as opponents of the government. Whilst talking with Adrian about the centrality of the migrant body, Emilie recalled the story of one of her friends, also a Turkish refugee that left her home country leaving behind three sons.

Tragically, one died during the journey while in pursuit of joining his mother in Greece. The mother spent weeks looking for her son's body, trying to get the support of the authorities. Once she succeeded, 6 bodies without identity along with the one of her own son were found. After burying him in Athens, in order to have him close to her, the mother learned that another of her sons, that in the meantime had migrated in Switzerland, had fallen very ill. She was then divided between three countries, between her three sons: the one who had departed this world, the second who battled illness and the last one navigating the challenges of a life in Turkey, a country from which his own parents had sought refuge.

Irrespective of life's unfolding chapters and wherever this woman's future may lead her, the city of Athens will forever hold a steadfast connection to her deceased son. The presence of the departed, though physically absent, bequeaths to the living a cherished space to return to – a sense of belonging, an anchor amidst an ever-changing world.

Relegating the dead only to the dimension of memory becomes at this point an extreme simplification compared to their actual role in our societies. It might be interesting to attempt a redefinition of the geography of the world with respect to what is removed, to

imagine the map of the world with the flows of emigration, but also the flows of returns to be buried in places of origin. From this point of view, in a world of enormous forced or chosen mobility, the dead fulfill the task of reaffirming that there are places to which one belongs; they become the fixed points in a geography of displacement. In a sense they are a counter-geography, an underground that nonetheless shows a fundamental, persistent dimension, however removed.

One More Note

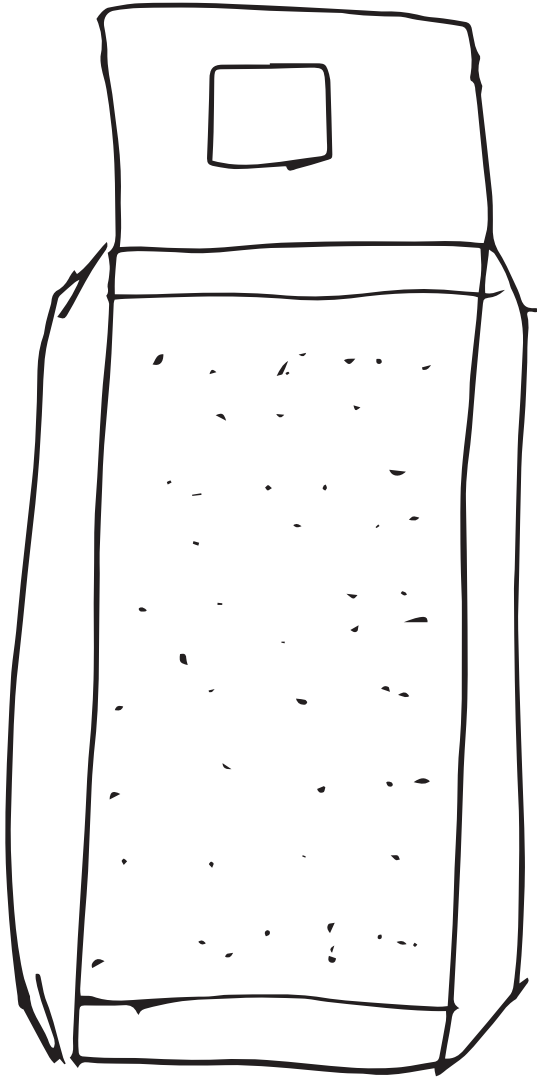
Since the start of this project a personal memory has come back to me. I share it here as my personal contribution to Adrian's collection of stories and also because it has been the soundtrack of my thoughts during this process.

Norma, my grandmother, was born in Pittsburgh, Pennsylvania in 1908. She was the daughter of a young couple of displaced Italians that moved to the United States at the beginning of the XX century. Born in the USA, she was then raised in Italy by her mother alone after her parents decided to live separately. However, Norma maintained for all her life a strong bond with her family overseas. Her father came back to Italy some years before his death and is now buried in his native village. Some years before her own passing Norma made clear that she wanted only plastic flowers on her tomb.

She justified her decision by explaining that real ones "fade away" and then at the eyes of the people walking through the cemetery it will seem that you have been forgotten.

Her favorites were the anthuriums, scarlet red with a large spadix and lots of green leaves around to contrast. It is a very eye-catching flower, as was my grandmother.

When I think about her decision, and her approach towards the problem of the oblivion of death, I recognize her strong and combative character. Yet, simultaneously, I find that her plastic flowers serve as the litmus test of a world dictated by ideas that have deprived us of a fundamental dimension, which Adrian's work invites us to regain.

Σημειώσεις για ένα απόθεμα μετέωρων μορφών

από την Anna Castelli

23 Ιανουαρίου 2023

Από: Adrian

Προς: Δώρα και Άντυ

Θέμα Προετοιμασία για την Ελευσίνα

Αγαπητή Δώρα, Αγαπητή Άντυ,

Όπως ανέφερε η Κατερίνα, θα ήθελα να συνομιλήσω με ομάδες εκτοπισμένων ανθρώπων και να προσπαθήσω να πάρω από αυτούς μια ιδέα για το πώς φαντάζονται τον τάφο τους. Η έννοια ενός σώματος που έχει μεταναστεύσει και ενός σώματος (του νεκρού σώματος) που βρίσκεται σε ένα νεκροταφείο, όπου ο τάφος γίνεται ο τόπος της μνήμης, με ενδιαφέρει πολύ.

Όπως μπορείτε να φανταστείτε, πρόκειται για ένα έργο όπου δεν μπορείς να έχεις σταθερές και άκαμπτες ιδέες για το πώς τελικά θα βγει, διότι όλα προκύπτουν από έναν διάλογο. Αυτό που χρειάζεται, είναι να βρω ανθρώπους που έχουν τη διάθεση να συμμετάσχουν, να μου πουν τις ιστορίες τους, να μου δείξουν τις φωτογραφίες ή τα βίντεό τους, να μιλήσουν για γάμους, κηδείες, γιορτές και πένθη που είχαν στη ζωή τους.

Στο τέλος της συζήτησής μας θα ήθελα να τους ζητήσω να κάνουν ένα σχέδιο για το πώς φαντάζονται τον τάφο τους. Ξέρω ότι δεν είναι εύκολο, αλλά ας προσπαθήσουμε.

Σας ευχαριστώ πολύ για την υποστήριξη.
Adrian

Το πλέγμα της αφήγησης

Καθώς μιλούσα με τον Adrian στην ησυχία του εργαστηρίου του στο Μιλάνο, πριν από μερικούς μήνες, χαμογέλασε και είπε: “Είναι ο τόπος της φαντασίας”, πράγμα που με έκανε να σταθώ σιωπηλή και να σκεφτώ.

Μιλούσε για τον θάνατο. Αυτός που αργά ή γρήγορα έρχεται για σένα.

Αυτός που μερικές φορές σε εκπλήσσει και που όλοι τον σκέφτονται από καιρό σε καιρό.

Αυτός για τον οποίο δεν ξέρουμε πολλά και δεν θα μάθουμε ποτέ.

Εκ πρώτης όψεως η φαντασία και ο θάνατος δεν έχουν καμία σχέση μεταξύ τους, αφού η πρώτη είναι μια χώρα άπειρων δυνατοτήτων και ο δεύτερος είναι ένα βέβαιο, πεπερασμένο γεγονός. Αλλά, όπως λέει ο μεγάλος μελετητής του σιβηρικού σαμανισμού Charles Stepanoff “στον διαχωρισμό που κάνουμε μεταξύ πραγματικού και φανταστικού κόσμου υπάρχει η καταστολή της καθημερινής “λειτουργικής” διάστασης της φαντασίας”.

Με αυτή την έννοια, η οπτική του Adrian αναφέρεται ακριβώς στον χώρο που ο θάνατος αφήνει να ανοιχτεί, στις αόρατες σχέσεις που μπορεί να οικοδομήσει, στις επιρροές που έχουν οι νεκροί στους ζωντανούς, οι οποίες δεν είναι απλώς μια κληρονομιά, αλλά κάτι που επανενεργοποιείται στον χρόνο μετά από αυτούς.

Κατά τη διάρκεια της παραμονής του στην Ελευσίνα τον Μάρτιο του 2023, ο Adrian εγκατέλειψε τις κοινές μεθόδους έρευνας και παρατήρησης και άρχισε να ακούει τις ιστορίες

των ανθρώπων. Δεν ήταν μία επιπλέον σκέψη για αυτό που σχεδίαζε να δημιουργήσει αλλά μάλλον κάτι που οργανικά αναπτύχθηκε, τον έθρεψε, τον καθοδήγησε, του έδωσε κατεύθυνση, έδωσε μια αρχή και ένα τέλος στο έργο. Κάθε ιστορία που συνέλεγε, παρέπεμπε στις άλλες. Κάθε νέα ιστορία τροφοδοτούσε την προηγούμενη, προσθέτοντας νέα νοήματα σε αυτήν.

Ο Abdul, η Arlida, ο Daman, η Emilie, ο Erjon, ο Fatmir, ο Genci, ο Hussain, ο Iakovos, η Luljeta, ο Muhammad, ο Robert, η Semina, ο Shaban, η Tina και ο Vasil αποφάσισαν να συμμετάσχουν στο πρότζεκτ. Όλοι τους μοιράστηκαν μια πολύ συγκεκριμένη εμπειρία από την ζωή τους: το βίωμα του εκτοπισμού σαν μετανάστες και μετανάστριες πρώτης ή δεύτερης γενιάς.

Το μέλημα του Adrian ήταν να ασχοληθεί άμεσα με το “τί κάνουν οι άνθρωποι” στην περίπτωση του θανάτου, πώς φαντάζονται τον δικό τους τάφο και πού πρέπει να βρίσκεται, στη πατρίδα τους ή στη χώρα στην οποία κατέληξαν να ζουν; Παράλληλα, ο Adrian έμαθε για τη ζωή του καθενός από αυτούς. Έχοντας πλήρη επίγνωση των συνεπειών ενός τόσο λεπτού θέματος, όπως ο θάνατος, και ακόμη περισσότερο η μετακίνηση/μετεγκατάσταση των νεκρών, το αντιμετώπισε με προσοχή και έδωσε σημασία σε όλες εκείνες τις λεπτομέρειες που έδιναν σε κάθε κατάσταση ζωής τη δύναμη να υπάρξει. Βυθίζοντας τον εαυτό του στο πλήθος των συλλεχθέντων ιστοριών, η βαθιά σημασία του φυσικού σώματος ήταν εντυπωσιακά εμφανής. Υποβαλλόμενο σε συνεχείς μετακινήσεις από τον ένα τόπο στον άλλο, σε αναζήτηση σταθερότητας και σε αναδιαμόρφωση νέων πραγματικοτήτων, το φυσικό σώμα ενός εκτοπισμένου ατόμου σε αυτά τα περάσματα και τις μετακινήσεις εξαφανίζεται. Παραδόξως, η ανάγκη του σώματος να επιβεβαιώσει την παρουσία του αναδύεται ακριβώς στην περίπτωση του θανάτου.

Η λήθη του θανάτου

Ζώντας στο νεκροταφείο

Η φιλόσοφος της επιστήμης Vinciane Despret, στο αριστουργηματικό της βιβλίο *Our Grateful Dead. Stories of Those Left Behind*¹ μας υπενθυμίζει τους ιστορικούς λόγους για τους οποίους είναι τόσο περίπλοκο να μιλάμε για τον θάνατο στη Δύση. Εξηγεί πώς οι δεσμοί μεταξύ της μνήμης, της λατρείας της ανάμνησης και της ιδέας ότι η μοίρα των νεκρών είναι να γίνουν ανύπαρκτοι (μια πολύ περιορισμένη κατανόηση των δυνατοτήτων τους) είναι έννοιες που επιβλήθηκαν στην Ευρώπη σε μια ιστορικά πολύ πρόσφατη εποχή από μια θετικιστική ιδέα -τη φιλοσοφία του Auguste Comte- η οποία έθεσε τα θεμέλια για μια μεταγενέστερη κοσμική και υλιστική αντίληψη. Μας υπενθυμίζει, επίσης, ότι η πεποίθηση αυτή έχει γεωγραφικά όρια, επηρεάζοντας έτσι μόνο το δικό μας μέρος του κόσμου.

“Αυτό που είναι συμπτωματικό [...] είναι ότι το πένθος έχει γίνει θεωρητικά μια πραγματική ιατρική συνταγή [...] υποστηρίζει “επειδή αυτή η θεωρία βασίζεται στην ιδέα ότι οι νεκροί δεν έχουν καμία ύπαρξη, παρά μόνο στη μνήμη των ζωντανών- οι τελευταίοι είναι υποχρεωμένοι να διακόψουν κάθε επαφή με τον εκλιπόντα. Και οι νεκροί δεν έχουν να παίξουν κανέναν άλλο ρόλο εκτός από το να είναι ξεχασμένοι”.²

1 Η συγγραφέας στον πρωτότυπο τίτλο *Au bonheur des morts - Récits de ceux qui restent* υπαινίσσεται τη δυνατότητα των νεκρών να είναι ευτυχισμένοι, μια λεπτομέρεια που χάνεται στην αγγλική μετάφραση.

2 Vinciane Despret. *Our Grateful Dead. Stories of Those Left Behind*. University of Minnesota Press, 2021, σ.5.

Παραμένει αναμφισβήτητα αλήθεια ότι ο θάνατος έχει απομακρυνθεί εντελώς από την κοινωνία μας. Η λήθη του αντικατοπτρίζεται, για παράδειγμα, στο γεγονός ότι τα νεκροταφεία, στο μεγαλύτερο μέρος του δυτικού κόσμου τουλάχιστον, φαίνεται να είναι αυστηρά συνδεδεμένα με το παρελθόν και δεν έχουν καμία σχέση με το παρόν ή το μέλλον. Έχει περάσει πολύς καιρός από τότε που αποτελούσαν δημοφιλή μέρη για κυριακάτικους περιπάτους, για να μην αναφέρουμε την περίοδο της βικτωριανής εποχής που ήταν ιδανικοί χώροι για υπαίθρια πικνικ.

Από αυτή την άποψη, ο ιστορικός Robert Orsi μας λέει ότι κατά τη διάρκεια του ταξιδιού του στην πρώην σοβιετική Γεωργία, στην καυτή ζέστη μιας αυγουσιτιάτικης ημέρας του 2011, είδε άνδρες και γυναίκες να σκύβουν κοντά στο έδαφος, πιέζοντας τα πρόσωπά τους στο μαλακό χώμα που κάλυπτε τον τάφο ενός πρόσφατα ενταφιασμένου μοναχού σε ένα ορθόδοξο μοναστήρι. Πίστευαν ότι ο αποθανών μοναχός διέθετε εξαιρετικές θεραπευτικές ικανότητες. Τα άτομα μάζευαν κομμάτια του γόνιμου χώματος από τον τόπο ανάπαυσης του, καταπίνοντας τα με ευλάβεια. Γράφει: “Αυτό που μου έκανε μεγαλύτερη εντύπωση στις εορταστικές εκδηλώσεις, οι οποίες συνέπεσαν με την αναζωπύρωση των εχθροπραξιών μεταξύ των κυβερνήσεων της Ρωσίας και της Γεωργίας, ήταν η ατμόσφαιρα του μίαρι μεταξυ των ανθρώπων εκεί. Όλοι ήταν ντυμένοι με καλά ρούχα που θα φορούσαν σε μία νυχτερινή έξοδο [...] Οι πωλητές πουλούσαν μπλουζάκια, μικρές πλαστικές εικόνες και ιερές κάρτες. Οι άνθρωποι έκαναν πικ-νικ, φλέρταραν, μοίραζαν ποτά και φαγητά και έπαιζαν στο γρασίδι του μοναστηριού με παιδιά και μωρά”.³

Το πρακτορείο των νεκρών

Όπως περιγράφει η Despret στο βιβλίο της, υπάρχουν πολλοί τρόποι να βιωθεί η παρουσία των νεκρών στη ζωή των ζωντανών - χωρίς να αναφερόμαστε σε φαντάσματα, δοξασίες ή παραισθήσεις οποιουδήποτε είδους. Ανάμεσά μας, στην κοινωνία μας υπάρχουν αποδεικτικά στοιχεία για τους πολλούς τρόπους με τους οποίους οι νεκροί παρεμβαίνουν στη ζωή μας. Αυτή η σειρά σκέψεων μου θυμίζει κάτι που σχολίασε κάποτε ο Orsi: “Οι μετανάστες και οι πρόσφυγες δημιουργούν συνδέσεις μεταξύ ουρανού και γης που εκτείνονται από το ένα περιβάλλον στο άλλο μεταξύ οικογενειών, φίλων, δασκάλων και πολλών άλλων σε όλο τον κόσμο, στα νέα τους σπίτια και σε αυτά που άφησαν. Τα δίκτυα συνδέσεων μεταξύ ουρανού και γης χαρτογραφούν τον πλανήτη”.⁴ Οι ιστορίες που συλλέγονται σε σχέση με το φαινόμενο της μεταθανάτιας μετανάστευσης, μας προσφέρουν ένα παράδειγμα αυτού που θα μπορούσαμε να ονομάσουμε “πρακτορεία των νεκρών”: “Ο τρόπος ύπαρξης που μας επιτρέπει να συμβιβαστούμε με αυτό που κάνουν και αυτό που κάνουν να συμβεί [*font faire*]”.⁵

Τί σημαίνει να βλέπουμε την πραγματικότητα μέσα από τον φακό της πράξης των νεκρών; Για να το επιχειρήσετε, πρέπει να αποδεχτείτε ότι έχετε συλλάβει μόνο ένα μέρος και δεν έχετε δει τί υπάρχει πέρα από την άκρη του ματιού σας. Πρέπει να επιστρέψεις, να αναθεωρήσεις, να μετανοήσεις. Εδώ υπάρχει κάτι που περιέχει πάντα το αντίθετό του, η νεαρή Περσεφόνη που απήχθη από τον Άδη μετατρέπεται σε θεά του Κάτω Κόσμου.

3 Robert A. Orsi. *History and Presence*, Harvard University Press, 2016, σ. 251-252.

4 Robert A. Orsi. *Between Heaven and Earth*. Princeton University Press. Kindle edition 2005, σ.1-3.

5 Vinciane Despret. *Our Grateful Dead. Stories of Those Left Behind*. University of Minnesota Press, 2021. σ.8.

Στην αγκαλιά της θλίψης

Η ιστορία της Arlida

Η ιστορία που αφηγείται η Arlida είναι μια ιστορία βαθύτατου πένθους. Σήμερα είναι μια νέα γυναίκα γύρω στα 20, αλλά η συζήτηση με τον Adrian ήταν γι' αυτήν η αφορμή να μοιραστεί ένα γεγονός που συνέβη στην παιδική της ηλικία: τον θάνατο του πατέρα της.

Η άφιξη της Arlida στην Ελλάδα από την Αλβανία, λίγα χρόνια μετά τη μετεγκατάσταση της οικογένειάς της, σημαδεύτηκε από μια σειρά γραφειοκρατικών εμποδίων που προκλήθηκαν από ένα ορθογραφικό λάθος στο όνομα του πατέρα της σε ένα σημαντικό έγγραφο. Η πλούσια και λεπτομερής αφήγησή της σε συνεπαίρνει. Ο τρόπος της να περιγράφει τα γεγονότα σε βάσει κατευθειάν μέσα στο σπίτι της και σε κάνει να φαντάζεσαι την καθημερινότητά της στην Ελλάδα, καθώς και τη βαθιά της αγάπη για τη μικρότερη αδελφή της. Ανάμεσα στις τρυφερές και οικείες στιγμές που περιγράφει, μία ξεχωρίζει έντονα: ο ενθουσιασμός της, όταν ανακάλυψε τα δώρα που είχαν κρύψει οι γονείς της πριν από την Πρωτοχρονιά - το έθιμο του πρωτοχρονιάτικου δώρου δεν ήταν συνηθισμένο στην οικογένειά της εκείνη την εποχή - που έκανε τον πατέρα της τρυφερά να παραδεχτεί πως δεν μπορεί να την πιάσει απροετοίμαστη ποτέ.

Ο θάνατος του πατέρα της ήταν ένα απρόβλεπτο γεγονός. Η οικογένεια ετοιμαζόταν να πάει για φαγητό με την οικογένεια του θείου της Arlida, αδελφού του πατέρα της. Σε μια απροσδόκητη τροπή των γεγονότων η Arlida είδε την ξαφνική αδιαθεσία του πατέρα της, ενώ ήταν στην κουζίνα. Οι γονείς της έσπευσαν επειγόντως στο νοσοκομείο αφήνοντας την Arlida μόνη στο σπίτι να φροντίσει την αδελφή της. Λίγες ώρες αργότερα η θεία της πήγε να τις πάρει και τις πήγε στο σπίτι της. Οι επόμενες ώρες και ημέρες ήταν μια θολή σύγχυση. Η ξαδέλφη της Arlida άκουσε τη μητέρα της να αναφέρει ότι ο πατέρας της Arlida είχε υποστεί καρδιακή προσβολή. Η Arlida θυμάται ότι κοίταξε την οθόνη ενός υπολογιστή, η 00:02 χαραχτηκε στη μνήμη της. Την επομένη, της είπαν να μαζέψει τα πράγματά της: όλη η οικογένεια έπρεπε να πάει στην Αλβανία, όπου υποτίθεται ότι υπήρχε καλύτερη ιατρική περίθαλψη. Ο θεός της, η θεία της και τα ξαδέλφια της θα ερχόντουσαν, επίσης. Η οικογένεια πήγε με δύο αυτοκίνητα. Η Arlida και η αδελφή της κάθονταν με τα ξαδέλφια τους στο όχημα που οδηγούσε νευρικά ο θεός της. Δεν είδε τη μητέρα της, παρά μόνο από μακριά, ενώ επιβιβαζόταν στο άλλο αυτοκίνητο. Φορούσε μαύρα, τα μάτια της έμοιαζαν κενά, η καρδιά της βαριά.

Τα κορίτσια φιλοξενήθηκαν στο σπίτι της θείας τους, χωρίς τη μητέρα τους.

Την επομένη της άφιξής της στην Αλβανία, της είπαν για τον ξαφνικό θάνατο του πατέρα της. Καθισμένη στο αυτοκίνητο η Arlida άρχισε να ουρλιάζει. Με μια γρήγορη κίνηση το χέρι της ξαδέλφης της κατευθύνθηκε προς το στόμα της, φμώνοντάς την απότομα. Ένωσε παγωμένη μέσα της και δεν έριξε ούτε ένα δάκρυ, ούτε καν ένα σιγανό αναστεναγμό. Στο νεκροτομείο, σύμφωνα με τις επίσημες οδηγίες, της ανατέθηκε ένα νέο καθήκον απέναντι στην οικογένειά της: να συγκεντρώσει τις δυνάμεις της και να γίνει η στυλοβάτης που κρατούσε τη μητέρα της.

Ήταν σαν η οδηγία που έλαβε η Arlinda να έκρυβε ένα συγκεκριμένο αίτημα από τον νεκρό πατέρα της: μια πράξη που έπρεπε να γίνει, απαντήσεις που έπρεπε να δοθούν.

Η ανταπόκριση της Arlida σε αυτό το αίτημα ήταν σαν να εκπλήρωσε την ύπαρξη του νεκρού πατέρα της και του επέτρεψε να αλλάξει τη ζωή της κόρης του. Άλλαξε τον ρόλο που έπρεπε να επιτελέσει μέσα στην οικογένεια. Μπήκε σε μία διαδικασία που δεν είχε καμία σχέση με το πένθος ή τη μνήμη.

Όταν η Arlida μιλάει για την κηδεία του πατέρα της, θυμάται ότι το οικογενειακό σπίτι ήταν γεμάτο με πολλά άγνωστα πρόσωπα, με τα οποία η ίδια δεν ένωθε κοντά. Αν και είχε ευχηθεί η κηδεία του πατέρα της να ήταν πιο ιδιωτική και ανοιχτή μόνο για το στενό οικογενειακό περιβάλλον, σήμερα δεν έχει καμία αμφιβολία ότι μετά το θάνατό της θα επιστρέψει και αυτή στην Αλβανία.

Ο θρησκευόμενος βαρκάρης

Η ιστορία του Hussain

Μόλις επέστρεψε ο Adrian από την Ελευσίνα, με έφερε σε επαφή με τον Hussain. Τις ημέρες που ακολούθησαν είχαμε μια τακτική επικοινωνία.

Ο Hussain μετακόμισε στην Ελλάδα στα τέλη της δεκαετίας του '90, αφού πέρασε κάποια χρόνια στη Σουηδία και τη Γερμανία. Γεννημένος στο Πακιστάν, διατηρούσε ισχυρούς δεσμούς με την πατρίδα του. Το 2008 ο ξαφνικός θάνατος ενός αγαπημένου του φίλου και η ανάγκη επαναπατρισμού της σορού του είχαν απροσδόκητο αντίκτυπο στη ζωή του. Ο ίδιος είναι πλέον ένα σημείο αναφοράς για την πακιστανική μουσουλμανική κοινότητα της Αθήνας σε περίπτωση πένθους. Τα τελευταία 15 χρόνια ο Hussain έχει αναλάβει αμέτρητους επαναπατρισμούς σορών από διάφορες γωνιές της Ελλάδας, σε πολλές πόλεις και χωριά του Πακιστάν. Μιλάει με ταπεινότητα για τον ρόλο του, που το θεωρεί ως μία θεϊκή εντολή- ένα βαθύτατο ουσιώδες χρέος που του δόθηκε από τον Θεό. Στο πλαίσιο της μουσουλμανικής πίστης, το σώμα έχει ιερή σημασία και θεωρείται εξίσου αγιασμένο με την ψυχή που φιλοξενεί, η οποία προορίζεται να αναληφθεί την ημέρα της κρίσης. Είναι σύνηθες να πραγματοποιείται η ταφή το συντομότερο δυνατό μετά το θάνατο, ιδανικά εντός 24 ωρών: η αναμονή μπορεί να προκαλέσει ένα δύσκολο ταξίδι στη μετά θάνατο ζωή για τον αποθανόντα.⁶

Ενώ συζητάμε, μια από τις πρώτες πληροφορίες που μοιράζεται μαζί μου είναι ο πρακτικός λόγος που κάνει τους Πακιστανούς της πρώτης, δεύτερης ή τρίτης γενιάς να αναλαμβάνουν αυτό το τελευταίο μεταθανάτιο ταξίδι. Το μοναδικό αξιοσημείωτο μουσουλμανικό νεκροταφείο στην Ελλάδα βρίσκεται στην πόλη της Κομοτηνής, στη βορειοανατολική περιοχή της Θράκης, η οποία έχει σημαντικό μουσουλμανικό πληθυσμό. Το μουσουλμανικό νεκροταφείο Κομοτηνής είναι το μεγαλύτερο μουσουλμανικό νεκροταφείο στο ελληνικό κράτος και χρησιμοποιείται για πάνω από 200 χρόνια. Ωστόσο - όπως αναφέρει ο Hussain κατά τη διάρκεια της συζήτησής μας - βρίσκεται σε απόσταση μεγαλύτερη των 7 ωρών οδήγησης από την Αθήνα (περίπου 800 χιλιόμετρα). Επιπλέον, υπάρχουν μικρότερα μουσουλμανικά νεκροταφεία στην Αθήνα, στη Θεσσαλονίκη και στην Κρήτη, αλλά αντιμετωπίζουν προβλήματα κυρίως όσον αφορά τη διαθεσιμότητα χώρων ταφής και τη διατήρηση των παραδοσιακών ισλαμικών ταφικών πρακτικών.

Ερχόμαστε αντιμέτωποι με ένα πρακτικό πρόβλημα που δεν αφορά μόνο την πακιστανική μουσουλμανική κοινότητα, αλλά και όλους τους μουσουλμάνους κατοίκους της Ελλάδας. Το "πού" θα είναι είναι ένα ζήτημα τόσο πρακτικό όσο και από αυτά που προκύπτουν καθημερινά στις ζωές μας. Δεν χωράει πολλούς συναισθηματισμούς στον τόπο και τρόπο της ταφής σε αυτές τις συνθήκες. Στην προκειμένη περίπτωση το πραγματικό πρόβλημα

⁶ Ο κανόνας προέκυψε αρχικά από το καυτό κλίμα των αραβικών περιοχών, αλλά είναι αποδεκτός από τη μουσουλμανική κοινότητα σε όλο τον κόσμο.

είναι ότι οι νεκροί πρέπει να τοποθετηθούν, πρέπει να “φτιαχτεί” ένας τόπος γι’ αυτούς. Τότε είναι που το “εδώ” αδειάζει και το “εκεί” πρέπει να κατασκευαστεί. Επιπλέον, σε μεταναστευτικά περιβάλλοντα, οι διακρατικές ταφικές τελετουργίες αναδεικνύουν τις διαφορές μεταξύ πρώτης και δεύτερης γενιάς και τη σημασία της πρόσβασης χωρίς αποκλεισμούς στον τόπο ταφής, μακριά από την πατρίδα.

Λίγες εβδομάδες νωρίτερα, διαβάζοντας γύρω από το θέμα της μεταθανάτιας μεταμόρφωσης, έπεσα πάνω σε μια ενδιαφέρουσα μελέτη σχετικά με τις ταφικές προτιμήσεις των Mourides, μίας αίρεσης Σούφι από την Σενεγάλη. Για τους Mourides η ταφή σε νεκροταφεία που δημιούργησε ο ιδρυτής τους, Cheik Amadio Bamba, αποτελεί εγγύηση για το πέρασμα στον παράδεισο. Γιατί να επιθυμεί κάποιος να ταφεί αλλού; Εξηγώντας την αποκλίνουσα προτίμηση των Mourides, ο συγγραφέας Ato Kwamena Onoma ρίχνει φως σε μια εξελισσόμενη αντίληψη του “τόπου καταγωγής” που χαρακτηρίζεται από την αργή μετάβαση από έναν καθιερωμένο τόπο καταγωγής σε νέους. Υπάρχει και μια άλλη πτυχή του θέματος που είναι κατά κάποιον τρόπο πιο σημαντική από τη βεβαιότητα ότι θα πάει στον παράδεισο, και αυτή δεν είναι άλλη από την εγγύτητα σε ζώντα μέλη της οικογένειας. Σε ένα πολιτισμικό περιβάλλον που δεν έχει ξεχάσει τον ρόλο της αντιπροσωπείας των νεκρών, η γειννίαση με τα μέλη της οικογένειας θα ενθαρρύνει τον πρόγονο να παρεμβαίνει στα οικογενειακά ζητήματα. Αντίθετα, το να είναι μακριά μπορεί να σημαίνει ότι θα ξεχάσει εύκολα τους ζωντανούς συγγενείς που θα μπορούσαν να επωφεληθούν, κατά καιρούς, από μια παρέμβαση.

Έτσι λοιπόν, πρέπει να βρεθεί ένας τόπος για το άτομο που έχει πεθάνει, λαμβάνοντας υπόψη τους παράγοντες που διαμορφώνονται στο πλαίσιο όλων των σημασιών που μπορεί να λάβει η λέξη “τόπος”.

Μια πρόταση για μια αντι-γεωγραφία

Οι ιστορίες της Emilie και της φίλης της

Η ιστορία της Emilie είναι η ιστορία μιας πολιτικής προσφύγισας από την Τουρκία που εγκατέλειψε τη χώρα μαζί με τον σύζυγό της, υπό το φόβο πιθανής δίωξης από τις αρχές της Άγκυρας, όταν το όνομά της συμπεριλήφθηκε σε καταλόγους ατόμων που είχαν χαρακτηριστεί ως αντίπαλοι της κυβέρνησης.

Ενώ μιλούσε με τον Adrian για την σημασία του σώματος των μεταναστών, η Emilie θυμήθηκε την ιστορία μιας φίλης της, επίσης Τουρκάλας προσφύγισας, που εγκατέλειψε την πατρίδα της αφήνοντας πίσω της τρεις γιους.

Κατά τραγικό τρόπο, ο ένας γιος πέθανε κατά τη διάρκεια του ταξιδιού του, ενώ επεδίωκε να συναντήσει τη μητέρα του στην Ελλάδα. Η μητέρα του πέρασε εβδομάδες αναζητώντας το πτώμα του γιου της, προσπαθώντας να εξασφαλίσει την υποστήριξη των αρχών. Μόλις τα κατάφερε, βρέθηκαν 6 πτώματα χωρίς ταυτότητα μαζί με αυτό του δικού της γιου. Αφού τον έθαψε στην Αθήνα, προκειμένου να τον έχει κοντά της, η μητέρα έμαθε ότι ένας άλλος από τους γιους της, που στο μεταξύ είχε μεταναστεύσει στην Ελβετία, είχε αρρωστήσει πολύ. Βρήκε τότε τον εαυτό της μοιρασμένο ανάμεσα σε τρεις χώρες, ανάμεσα στους τρεις γιους της: αυτόν που είχε φύγει από αυτόν τον κόσμο, τον δεύτερο που πάλευε με την ασθένεια και τον τελευταίο που περιηγείται στις προκλήσεις μιας ζωής στην Τουρκία, μιας χώρας από την οποία οι ίδιοι οι γονείς του έφυγαν αναζητώντας αλλού καταφύγιο.

Ανεξάρτητα από το πώς θα εξελιχθεί η ζωή αυτής της γυναίκας και πού το μέλλον θα την οδηγήσει, η Αθήνα θα έχει για πάντα έναν ακλόνητο δεσμό με τον νεκρό γιο της. Η

παρουσία του εκλιπόντος, αν και σωματικά απών, αφήνει στους ζωντανούς έναν πολύτιμο χώρο για να επιστρέψουν - μια αίσθηση του ανήκειν, μια άγκυρα μέσα σε έναν κόσμο που αλλάζει διαρκώς.

Το να υποβιβάζουμε τους νεκρούς μόνο στη διάσταση της μνήμης αποτελεί μια ακραία απλούστευση σε σύγκριση με τον πραγματικό τους ρόλο στις κοινωνίες μας. Θα ήταν ίσως ενδιαφέρον να επιχειρήσουμε έναν επαναπροσδιορισμό της γεωγραφίας του κόσμου σε σχέση με αυτό που απομακρύνεται, να φανταστούμε τον χάρτη του κόσμου με τις ροές της μετανάστευσης, αλλά και τις ροές της επιστροφής για να φτάσουν στον τόπο που θα θαφτούν. Από αυτή την άποψη, σε έναν κόσμο συνεχούς κινητικότητας, αναγκαστικής ή επιλεγμένης, οι νεκροί έρχονται να επιβεβαιώσουν ότι υπάρχουν τόποι στους οποίους ανήκει κανείς- γίνονται τα νεκρά τους σώματα σταθερά σημεία σε μια γεωγραφία της μετατόπισης. Κατά μία έννοια, αποτελούν μια υπόγεια αντι-γεωγραφία, που παρουσιάζει ωστόσο μια θεμελιώδη, επίμονη διάσταση, όσο απομακρυσμένη και αν είναι.

Μία ακόμη σημείωση

Από όταν ξεκίνησε αυτό το πρότζεκτ, ήρθε ξανά στο μυαλό μου μία προσωπική ανάμνηση. Την μοιράζομαι εδώ ως την δική μου συμβολή στη συλλογή ιστοριών του Adrian και μιας και ήταν το soundtrack των σκέψεών μου κατά τη διάρκεια αυτής της διαδικασίας.

Η Norma, η γιαγιά μου, γεννήθηκε στο Πίτσμπουργκ της Πενσυλβάνια το 1908. Ήταν κόρη ενός νεαρού ζευγαριού εκτοπισμένων Ιταλών που μετακόμισε στις Ηνωμένες Πολιτείες στις αρχές του 20ου αιώνα. Γεννημένη στις ΗΠΑ, μεγάλωσε στη συνέχεια στην Ιταλία με την μητέρα της μόνο, αφού οι γονείς της αποφάσισαν να ζήσουν χωριστά. Ωστόσο, η Norma διατήρησε σε όλη της τη ζωή έναν ισχυρό δεσμό με την οικογένειά της στο εξωτερικό. Ο πατέρας της επέστρεψε στην Ιταλία μερικά χρόνια πριν από τον θάνατό του και τώρα είναι θαμμένος στο χωριό που γεννήθηκε. Λίγα χρόνια πριν από τον δικό της θάνατο, η Norma ξεκαθάρισε ότι ήθελε μόνο πλαστικά λουλούδια στον τάφο της. Αιτιολόγησε την απόφασή της εξηγώντας ότι τα αληθινά “ξεθωριάζουν” και τότε στα μάτια των ανθρώπων που περπατούν στο νεκροταφείο θα φαίνεται ότι είναι ξεχασμένη από τους οικείους της. Τα αγαπημένα της λουλούδια ήταν τα ανθούρια, κατακόκκινα με μεγάλο σπάδικα και πολλά πράσινα φύλλα γύρω γύρω για να κάνουν αντίθεση. Είναι ένα πολύ εντυπωσιακό λουλούδι, όπως ήταν και η γιαγιά μου.

Όταν σκέφτομαι την απόφασή της και την προσέγγισή της απέναντι στην λήθη του θανάτου, αναγνωρίζω τον ισχυρό και μαχητικό χαρακτήρα της. Όμως, ταυτόχρονα, βρίσκω ότι τα πλαστικά της λουλούδια είναι η λυδία λίθος ενός κόσμου που υπαγορεύεται από ιδέες που μας έχουν στερήσει μια θεμελιώδη διάσταση, την οποία το έργο του Adrian μας καλεί να ανακτήσουμε.

The booklet is part of Adrian Paci's new commission **In Displaced Remembrance**, 2023
Το βιβλίο είναι μέρος του έργου **In Displaced Remembrance**, 2023 του Adrian Paci

For the exhibition | Για την έκθεση

Elefsina Mon Amour: In Search of the Third Paradise
Ελευσίνα Mon Amour: Αναζητώντας τον Τρίτο Παράδεισο

Curated by Katerina Gregos | Επιμέλεια: Κατερίνα Γρέγου

Old Oil Mill Factory, Elefsina | Παλαιό Ελαιουργείο Ελευσίνας
08.07.2023 – 30.09.2023

Text | Κείμενο
Anna Castelli

Translation (English to Greek) | Μετάφραση (Ελληνικά στα Αγγλικά)
Dora Vasilakou

Text editing and proofreading (Greek) | Επιμέλεια και διόρθωση κειμένου (ελληνικά)
Maria Doukaki

Graphic Design | Γραφιστικός Σχεδιασμός
Sindi Karaj

Printing | Εκτύπωση
Kostopoulos Printing House, Athens

Thanks to | Ευχαριστίες
Muhammad Anwar, Luljeta Cenaj,
Shaban Cenaj, Emilie Demir, Vasil Dushku,
Abdul Ghafoor, Genci Gjeka, Tina Hoxha,
Robert Hoxha, Semina Hoxha, Fatmir Lamaj,
Daman Late, Erjon Matia, Hussain Mirza,
Arlida Skodi, Iakovos Volkov

Special thanks | Ιδιαίτερες ευχαριστίες
Fjorida Cenaj, George Skianis, Kalfayan Galleries

Made possible by | Με την ευγενική υποστήριξη

COUNTERPOINTS.

2023 ΕΛΕΥΣΙΣ
EUROPEAN CAPITAL
of CULTURE
2023ELEUSIS.EU

